

Грибан Г. В. Взаємозв'язок у вивченні мови та літератури як засіб духовного розвитку учнів // Методичний пошук. Викладацько-студентська наукова робота з питань методики викладання мови і літератури. – Житомир, 2013. – № 11. – С. 26-31.

Г. Грибан,
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри дидактичної лінгвістики
та літературознавства

Взаємозв'язок у вивченні мови та літератури як засіб духовного розвитку учнів

Щоб збагатити знання учнів з мови, навчити школярів володіти її багатствами, сприймати глибинну сутність творів літератури, необхідно подолати дуалізм у підході до слова, шлях тут має бути один – забезпечення міжпредметних зв'язків у викладанні мови та літератури, зв'язків продуманих, науково обґрунтованих, які б давали можливість не лише засвоїти граматичні закономірності мови, а й навчитися яскраво, виразно і переконливо висловлювати в усній та писемній формі свої думки, глибоко сприймати і розуміти мову образів літератури.

Якщо мова – це відповідна кількість слів і система граматичних форм, що служить засобом спілкування і самосвідомості людей певної національної групи, то мовлення – це вже не засіб, а саме спілкування і самосвідомість з допомогою мови, тобто спілкування шляхом користування мовою. А слово лише й оживає в цьому спілкуванні, сповнюється тим багатством значень, в яких втілюються емоційний і логічний засіб висловлювання.

Мова – складна, і навіть винятково складна система. Всі елементи якої взаємопов'язані. У школі учні вивчають мову:

- ◆ виходячи з її звукової, фонетичної основи;
- ◆ розглядають слово з погляду його звукових компонентів і його морфемної будови;
- ◆ слово у складі словосполучення і речення;
- ◆ в свою чергу, речення – з погляду його структури;
- ◆ логічно-граматичні зв'язки між його частинами;
- ◆ і, нарешті, текст як єдність, елементами якої є речення і в якій конкретне слово, словосполучення і речення виявляє своє справжнє смислове і емоційно-виразне значення.

У цій системі звук набирає смислового значення у слові, слово – у словосполученні і реченні, речення – в контексті. Тому розуміти лексико-граматичну і семантичну роль відповідних

елементів мови можна лише тоді, коли розгляд цих явищ буде здійснюватися на основі принципу системності, який у підході до мовлення уже передбачає необхідність розгляду елементів мови у сфері мовлення, іншими словами – взаємозв'язок мови та літератури.

Використання на уроках мови високохудожнього текстового матеріалу, що сам по собі має естетичне значення, цілеспрямована робота над цим матеріалом, що створює передумови для активного збагачення словника учнів, забезпечує чуття образного слова і образного мислення, художньої уяви, стимулює власні творчі здібності. Виходячи з того, що естетичне сприймання мистецтва слова знаходиться в прямій залежності від рівня мовної культури учнів (В. Щербина та ін.), що для збагачення мовної культури учнів з усіх стилів найбільш сприятливим є художній (Б. Головін), для завдань з мови слід використовувати текстовий матеріал програмних літературних творів. Звернення до таких текстів сприяє виробленню усвідомленого ставлення до функціонування у художньому тексті мовних одиниць, а відтак і формування високих моральних начал особистості.

Звернення до літератури на уроках мови розвиває в учнів пізнавальний інтерес. Вивчаючи літературний твір, учні не тільки засвоюють його ідейне багатство, збагачуються духовно, а й оволодівають мовою. Виразне звучання художнього твору на уроках літератури розкриває перед учнями художню силу слова, за допомогою якого відтворюється велич природи, внутрішній світ людини, її переживання, болі, прагнення. Повсякчасна увага до художніх творів привчає учня краще проникати в зміст слова, поступово усвідомлювати його пізнавальну силу.

Відомо, що справді глибоке сприймання художнього твору – це таке сприймання, коли учень відчуває підтекст, бачить авторське ставлення до героїв, узагальнення життєвих явищ. Початком роботи, що веде до такого сприймання твору, є завдання, що вимагають зрозуміти зміст слова у контексті, підібрати до нього синоніми або з ряду синонімів – той, що характерний для даної ситуації. Звичайно, що поряд з цим виконуються завдання, що розвивають усне та писемне монологічне мовлення. Це – відповіді на запитання, розповіді про певні явища, усні та письмові твори тощо. Подібні вправи можуть проводитися на заняттях як з мови, так і з літератури. Наприклад, це може бути письмовий твір «Іменник і його друзі», «Побратими дієслова», «Гарний заступник (про займенника)» і т. д., а також відповіді на запитання з літератури, характеристика персонажів, аналіз епізодів тощо. До цього типу завдань можна

віднести і цілий ряд інших вправ. Як зазначає І. О. Синиця, що чисто «утилітарний підхід до викладання мови як навчального предмета скоріше стримує, ніж розвиває в учнів мовні здібності», а тому вправи, що вносять у викладання мови елементи літературно-творчі, цілком виправдані і необхідні.

Близькими до завдань названого вище типу є також завдання, що мають на меті поєднувати роботу мислення – і пам'ять – тобто коли в операційній (робочій) пам'яті потрібно утримувати певні факти, що непомітно веде до запам'ятовування слів, виразів, винятків з правил тощо. Наприклад, «Казка про чотири відміни»:

«Була собі країна Граматика, і серед її славетних громадян першим завжди називали старого Іменника. Довго жив старий на світі, і рід його був великий та славний. Але на старість Іменник почав недобачати і не міг упізнавати, де його родичі, а де – ні. І для того, щоб легше було впізнавати рідних, поділив весь рід на чотири відміни... До першої...».

На заняттях з мови важливо виконувати лексико-фразеологічні вправи на основі текстів із хрестоматії. Наприклад: Лис Микита прожогом вискочив із своєї незвичайної купелі, *перебіг* вулицю і, неспостережений ніким, *ускочив* до садка, а звідти бур'янами, через плоти, через капусту та кукурудзу *чкурнув* до лісу.

Пояснити значення виділених слів, з'ясувати, яку дію Лиса Микити вони виражають. Яким одним словом можна об'єднати ці слова? (Втеча) (І. Франко, «Фарбований Лис»).

До них слід додати вправи для вироблення розуміння того значення слова, яке стало основою для використання переносного значення:

- За селом починався *ліс*.
- Коли вчитель запитав, хто знає, у класі піднявся *ліс* рук.
- Чужі справи для мене – це темний *ліс*.

Відомо, що для глибокого засвоєння мови необхідно, щоб вона виступала в своїй живій дії, тобто, щоб не мертві «словникові холоди» приходили до учня, а якщо це іменник, то в живому втіленні у тексті, так само і прикметник, і дієслово, і речення як граматичний феномен у всіх своїх типах і видах.

Для літератури – щоб учень умів сприймати зображені автором картини і їх узагальнююче значення, – також ставлення до цих картин, яке виражає авторську морально-естетичну позицію. Поєднання цих об'єктивних факторів, що зумовлені особливостями двох близьких шкільних предметів із психологічними особливостями сприймання літератури учнями і є тією основою, на якій має будуватись система роботи, що

забезпечує ефективність міжпредметних зв'язків у викладанні мови та літератури.

Труднощі у навчанні найбільш характерні саме для тих учнів, у яких недостатня культура мовлення, бідний словниковий запас, однозначно-прямолинійне розуміння слова в контексті, що зумовлює поверхове сприймання художнього твору. Звідси необхідність забезпечення міжпредметних взаємозв'язків у викладанні мови та літератури, що розвивають і збагачують мовлення, не лише для глибшого і кращого усвідомлення цих двох предметів, але й для оволодіння всіма іншими предметами шкільної програми, засвоєння яких має своєю опорою добре розвинене мовлення та мислення школярів.

Пильна увага до слова у тексті активізує художнє сприймання учнів, допомагає творити психологічні передумови для розуміння індивідуальної манери письма митців, виховує інтерес і любов до літературного твору. Аналізуючи художні твори, учням доцільно пропонувати вправи, які поглиблюють розуміння слова, спрямовують увагу на вдумливе ставлення до художнього тексту. Вони включають завдання осмислити значення слова із ряду перелічених тощо. Завдання передбачають також уявити певну картину, настрій героїв, визначити характер персонажів, своє ставлення до них – і ставлення автора. Наведемо кілька подібних вправ. Так, організовуючи вивчення повідання Івана Франка «Дитинство Шевченка» пропонуємо учням прочитати уривок, пояснити слово «*куріла*» і підібрати до нього синоніми. «Катерина, старша сестра Тараса, бувало, посадить малого в ромашках, а сама біжить погратися до дитячого гурту, де аж *куріла* гульня».

Говорячи про малого Тараса, який допізна не вертався додому, і вже сутеніло, коли повернувся з чумаками, – сусід мовить: «Я казав, що знайдеться. Такий *лобатий* не пропаде». Слово *лобатий* означає «людина з великим лобом», головатий, розумний, кмітливий, тямущий, башковитий, тямкий, догадливий, спритний. У якому значенні вжито слово *лобатий* у тексті?

У тексті читаємо про Тараса: «Ви послухайте, що цей *волоцюга* вигадує: старий того не придумає *збрехати*, як воно. Каже, що ходив він туди, де сонце заходить, бачив залізні стовпи, що підпирають небо, і ті ворота, куди сонце заходить на ніч, як корова в хлів. Розповідає, ніби справді сам те бачив».

Слово «*волоцюга*» той, що зубожів, бродячий, блукаючий, мандрівний. В якому значенні воно вжито в цьому тексті? Яким словом можна замінити слово *збрехати* в цьому тексті? (Сказати неправду, вигадати, нафантазувати).

Як ви розумієте – з докором, із дивуванням, захоплення хлопчиком, з огудою чи похвалою – сказані наведені вище слова? Потрібне підкресліть.

«Тарас Шевченко ще змалку *купався* у тих віршах невідомих поетів, що звать їх народними піснями». Поясніть, як ви розумієте слово «*купався*», підберіть до нього синоніми.

Читаючи вірш Платона Воронька «Пахне хліб», підкресліть слова, які показують, чим пахне хліб, яке змінювалося б одним із поданих словосполучень: *Хліб пахне любов'ю трударів; він пахне радістю земною; хліб пахне щастям наших днів.*

Значення таких вправ насамперед у тому, що вони будять увагу до слова, його відтінків значень у відповідному контексті і, отже, виступають як засіб розвитку «лінгвістичного слуху», тонкості у розумінні того, що виражає текст і підтекст речення, словосполучення, окремої фрази тощо.

Потрібно розробляти такі вправи, які б не тільки урізноманітнювали б роботу на уроках мови, розкриваючи належність слова до частин мови, його багатозначність, його скриті можливості для вираження узагальнюючої людської думки, а й формували б уміння бачити єдність змісту і форми у художньому творі. Іншими словами, учні прилучаються до осмислення головної особливості художньо-поетичної мови – здатності виражатися у звуковій формі в одному випадку певний зміст, в іншому бути засобом вираження іншого змісту, що не має окремих засобів вираження.

Система вправ поєднує оволодіння законами мови із освоєнням законів, за якими створюється мистецтво слова, а саме в цьому полягає сутність взаємозв'язку у вивченні мови і літератури; вона передбачає зростання уваги до власної творчості учнів.

Літературні тексти є чудовим засобом розвитку образного мислення учнів. Образні уявлення, що виникають при читанні подібних текстів, допомагають зробити мовні закономірності близькими, ясними, зрозумілими, такими, що легко запам'ятовуються; ними стає легко користуватися, а значить, увага до слова зростає, і слово постає перед учнями у своїй глибині значень і у своїх взаємозв'язках з історією народу, виступає як носій високих духовних поривів, надій і сподівань.

Вивчення мови на основі аналізу тексту в єдності змісту і форми сприятиме вихованню уваги до слова, пізнанню слова, збагаченню мовного запасу, формуванню читача і слухача, розвитку чуття мови, уміння бачити всі відтінки значення слова, вироблення естетичного смаку, розуміння краси слова, глибини його виразності.

Вивчення мовних одиниць на основі аналізу тексту в єдності змісту і форми вносить в уроки мови необхідний емоційний компонент, дає змогу показувати мовні одиниці в системі з іншими в живому мовленні, поєднувати вивчення мовних одиниць з розв'язанням комунікативних завдань, посилювати мотиваційне забезпечення навчального процесу, розвивати у школярів чуття мови, викликати бажання говорити і писати рідною мовою, стимулювати інтерес учителя й учнів до спільної діяльності.

У процесі роботи над художнім твором великого значення набувають лексико-фразеологічні вправи, що будять увагу до слова, сприяють осмисленню його прямого і переносного значення тощо. Проведення таких вправ сприяє збагаченню словникового запасу учнів, розумінню відтінків збагачення слова, а отже, і його естетичної функції в художньому творі. Це свідчить про необхідність тісних взаємозв'язків між лінгвістикою і літературознавством, важливість розроблення методичних аспектів, що забезпечують такі взаємозв'язки.

Здійснення міжпредметних зв'язків мови та літератури ґрунтується й на тому, що ознайомлення з лексикою як поняттям, різними лексичними нашаруваннями, багатозначністю слів, їх прямим і переносним значенням, синонімами, антонімами, неологізмами, архаїзмами і т.д. неможливе без літературних текстів. Саме з допомогою цих текстів учні «бачать» неологізми, фразеологізми й інші лексичні явища в їх зображувальній і виражальній дії, в естетичній функції.

Взаємозв'язок мови та літератури допоможе учням оволодіти лексичним багатством рідної мови і розвивати мовлення учнів, а відтак і поглиблювати сприймання ними творів літератури.